

A Dénes Iván Zoltán által szívos türelemmel előkészített és nagy kitartással egybeszerkesztett kötet természetesen nem „hibátlan”. A vállalkozás mégis figyelemre és egyúttal követésre méltó, mert ritka példája a legszélesebb nemzetközi történetírói együttműködésnek azon téma kutatása kapcsán, amely rendszerint végtelenen megosztja a nemzeti diszciplinák kívánalmaihoz igazodó historikusokat.

LAJTAI L. LÁSZLÓ

Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században

Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005. 294 old., 2990 Ft

„Ismereteket próbál közölni, Önöknek pedig nem arra van igazán szükségük. Talán a legjobb lenne, ha elfelejtenék ezt a könyvet.” Ezzel a meglehetősen szokatlan állítással zárul Dupcsik Csabának az olvasót kétségtelenül rengeteg információval bombázó könyve, amely az előszóban megfogalmazottaknak megfelelően valóban nem klasszikus tudományos értekezés, inkább terjedelmes esszé. Szerencsére azonban idézett záró soraiban a szerző túlságosan kritikus volt önmagával szemben. Nem kell elfeledni, sőt – már írásom elején megjegyezem – hasznos lenne, ha mindenki, aki Magyarországon Délkelet-Európa kutatásával foglalkozik, kezébe venné ezt a könyvet – segítségével sok rejtett csapdát elkerülhet. Tény viszont, hogy egyiket sztereotípiák csapdájába maga a szerző is beleesik, s néhány általa felállított, főleg legújabb kori Balkán-sztereotípiák kategóriája, valamint a saját, rejtett (vagyis részletesen ki nem fejtett, csak értéktételei alapján kirajzolódó), időnként kissé idealizálnak látszó Balkán-képe vitára ösztönöz.

Dupcsik Csaba nem kis feladatra vállalkozott. Kétszáz esztendő alatt déli szomszédainkról, illetve a Balkán-félszigetről igen terjedelmes irodalom keletkezett, főleg hogy az imagológia gyakorlatának megfelelően a szerző

forrásként kezeli a történettudományi munkáktól a politikai publicisztikán, a politikai értekezéseken át a szépirodalmi jellegű útleírásokig a legkülönbözőbb műfajú írásokat. Ilyen rendkívül hosszú korszakot felölelő munka természetesen kénytelen szelektálni – már csak terjedelmi korlátok miatt is. A szelektálás persze veszélyforrás is, amivel a szerző tisztában van, s nyilván fel lehetne róni neki, hogy ezt vagy azt a művet kihagyta, vagy éppenséggel egyikre-másikra nagyobb, esetleg kisebb hangsúlyt fektetett. Az összbenyomás szempontjából azonban kijelenthetjük, hogy – ami legalábbis a Balkánról szóló magyarországi irodalmat illeti – nem sok olyan művet tévesztett szem elől, amely az általa bemutatott sokféle képet lényegesen módosítaná.

Könyve elején Dupcsik leszögezi, hogy nem kívánja vizsgálni az általa bemutatott sztereotípiák valóság tartalmát, s mivel nem Balkán-szakértő (az irodalomjegyzék – a forrásként kezelt magyar művek mellett – csak két nyugati szerző, Barbara Jelavich és Mark Mazower összefoglaló Balkán-történetét tünteti föl), nem végez összehasonlító vizsgálatokat, pedig az olvasó számára időnként roppant tanulságos volna látni a bírált magyar Balkán-sztereotípiák korabeli szerb, horvát, bolgár, román magyarsággépmegfelelőit. Igaz, viszonylag kevés erre vonatkozó tanulmány vagy könyv létezik magyar nyelven, s jobbára 2000 után jelentek meg, így ha szigorúan a könyv címében jelzett időhatárt nézzük, Dupcsiknak nem is kellett volna figyelembe vennie őket – más, a volt Jugoszlávia, illetve Albánia történetével kapcsolatos 2000 után kiadott műveket azonban megvizsgált.

Valójában lehet, hogy kicsit sokat követeltek, amikor az érem kizárólag egyik oldalának bemutatásán túl történetisztereotípiák-párhuzamokat hiányolok a könyvből. Hiszen Dupcsik Csaba már a *Bevezetés*-ben leszögezi: „A »Balkán« a magyar közvélemény jelentős része számára mindig is mintha sajátos tükör lett volna, amely azt mutatja, milyenek nem vagyunk (vagy nem szeretnénk lenni), mi, magyarok – paradox módon azonban éppen ettől vált alkalmassá önismertünk elmélyítésére.”

Ezzel az állítással teljes összhangban így válik kétszáz év magyar Balkán-képének bemutatása voltaképpen a magyar önkép gyakorta meglehetősen kritikus (ritkábban pedig elismerő) vizsgálatává. E vizsgálat során tehát nem annyira egy-egy magyar szerző Balkán-képének ismertetése Dupcsik igazi célja, hanem azon keresztül, annak segítségével a tárgyalt korszak magyar önképének megrajzolása. Legalábbis ilyen jellegű „összbenyomás”, összkép keletkezik bennem: számomra sokkal inkább a magyarságról szól ez a könyv, mint a Balkánról! Dupcsik Csaba ugyanis, különösen az első világháború előtti és a két világháború közötti magyar Balkán-képek bemutatása során a magyar történeti valóságot igenis elemzi: gyakorta nem a posztmodern imagológus, hanem az (eszme)történész beszél belőle! Romics Ignác könyvére hivatkozva (*Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág, Bp., 1998.) megemlíti ugyan, hogy a környező népek körében is létezett birodalmi gondolat, de az előbb említett céloknak megfelelően csak a magyar birodalmi gondolat Balkánnal kapcsolatos sztereotípiáit bírálja – s ezzel a korabeli (s némileg megváltozott) formában, a balkániakkal szembeni fölénytudatban napjainkig tovább élő) magyar imperialista felsőbbbségtudatot, illetve az ezt magába foglaló magyar önképet kritizálja. Bennem pedig, mialatt az ezzel a képpel foglalkozó fejezetet olvastam, folyamatosan fel-felbukkantak a szerb antropogeográfus és birodalmi gondolatépítő Jovan Cvijik Cholnoky Jenőéhez kísértetiesen hasonló megfogalmazásai (a birodalmi eszmegyártás iskolapéldái). Említhetnék azonban más, korabeli horvát, román, bolgár stb. szerzőt is, akik a maguk birodalomépítő tervezetéseit hasonló argumentumokkal próbálták alátámasztani, olyannyira, hogy még a civilizátor szerep is megjelenik írásaikban – például a szerbeknél az albánokkal, bosnyák muzulmánokkal szemben, vagy éppenséggel a horvátoknál a szerbekkel szemben. Állításom illusztrálására hadd idézzek egy példát: történetesen a XIX. század második felében, Zágrábban az egész délszláv térség tudományos-szellemi felemelése lebegett

Josip Juraj Strossmayer püspök és harcostársa, a történész-politikus Franjo Rač ki szeme előtt, amikor az általuk megalapított zágrábi tudományos intézménynek a *Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia* nevet adták. Igaz ugyan, hogy alapításakor a délszláv térségben valóban ez volt az első és egyetlen tudományos akadémia, de hamarosan a szerbek úgy vélték, köszönik szépen, képesek ők „felemelni” magukat. Belgrádban így saját *Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiát* alapítottak, míg a horvátok intézményén egészen Horvátország függetlenné válásáig rajtaragadt a jugoszláv elnevezés, amely nem csupán a délszláv egység gondolatot volt hivatott kifejezni – ahogy azt hivatalosan indokolták –, hanem egyben a horvátok önmaguknak szánt s illúzióknak bizonyuló szellemi vezető szerepének is mementója lett.

Bár a szerző a két világháború közötti Balkán-képet tárgyaló fejezetben foglalkozik inkább a nagy birodalmak kicsiny nemzetállamokká szakadását (is) jelölő balkanizálódás fogalmával, már itt annyit hozzátészek, hogy a *valóságban* 1918 után két balkáni nép, a szerb és a román középhatalmi súlyú „kisbirodalmat” alakított (a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és Nagy-Románia európai léptékben nem számított olyan kicsinek). Csak a bolgárok és albánok voltak kénytelenek megbarátkozni a kisállami lét gondolatával, míg a görögök egészen 1922-ig azt hitték, jó úton járnak XIX. századi megalé ideájuk megvalósításában, s csak akkor csúszott számításukba egy Kemal Atatürk nevű *hiba*. Mindez azt jelenti, hogy az egymással szemben álló, acsarkodó kisállamokat fedő sztereotípiák nemcsak hogy negatív töltetű, de a valóságtartalma is megkérdőjelezhető.

A két világháború közötti magyarországi Balkán-képek bemutatása és elemzése során még határozottabban érezhető, hogy a szerző a magyar önkép szempontjából vizsgálja az elemzett szerzők és műveik Délkelet-Európa-imázsát. Érthető, hiszen a korszak magyar gondolkodói, írói, politikusai Trianon után keresték helyüket az új helyzetben; amint arra Dupcsik Csaba is rámutat, még a korábbi magyar hegemonia gondolata is módosult

(hiszen a tényleges balkáni irányító szerep, a valódi – bár korábban is csak az osztrákokkal közösen megvalósítható – hatalmi politizálás lehetősége megszűnt), és csak egyfajta szellemi vezető szerepre való igényformálás vagy feladatvállalás alakjában élt tovább. A szerző továbbviszi a „Nyugat népe”, „Kelet népe” szemszögéből látott Balkán-kép gondolatát. Meglehetősen éles kontrasztok kerülnek így egy-két oldal távolságban egymás mellé, mint például Szekfü Gyula bírálata a dualista kori (nagy részét éppen a Balkánnal kapcsolatos) magyar birodalmi vágyalmokról és Zsuffa Sándor turanista gondolatai, illetve Szálasi Ferenc Kárpát-tér-elképzelései. Természetesen nem maradt ki a szerző által „dunai/közép-/köztes-európai összefogás” elképzeléseknek nevezett kép elemző bemutatása sem Szabó Zoltán, Szabó Dezső, Németh László munkásságán keresztül. Ezek az elképzelések, különösen a térség megismerésének igénye a második világháború után tovább él majd, amivel Dupcsik Csaba könyvének *Nyugatról keletre – 1945 után* című része foglalkozik.

A szovjet világrendbe fokozatosan betagozódó Magyarország és balkáni szomszédainak viszonya a háború utáni években jónak mondható (különösen ha például a korabeli magyar-csehszlovák viszonyra vetjük össze). Persze Jugoszláviával 1948 után moszkvai direktívára megromlott a viszony, és az idealizált Tito-kép és Jugoszlávia-imázs (erre a szerző bőségesen idéz példákat) rendkívül negatívvá vált – ezt a korszakot azonban Dupcsik néhány mondattal elintézi. Telitalálat viszont, hogy a szerző a hatvanas-hetvenes évek magyarországi Jugoszlávia-képének megrajzolásához Dubravka Ugrešić horvát író nő mondatait vette kölcsön.

A jugoszláv Balkán-(ön)képhez szolgálnék egy adattal, amely megerősíti a Dupcsik Csaba által egyébként Bulgáriával kapcsolatban említett tényt, miszerint a balkániak időnként egyenesen büszkéek félszigetükre. Az Azra együttesnek, a nyolcvanas évek kultikus zágrábi zenekarának énekese, Johnny Štulić dala, a *Balkane moj (Balkánom)* a példa erre: „Balkane, Balkane, Balkane moj/Budi mi silan i dobro mi stoј!” („En Balkánom, Bal-

kánom, Balkánom/Légy erős és állj jól nekem!”)

Ugyanakkor Lengyel László Dupcsik által idézett 1985–86-os gondolatával, miszerint a Corvin és a Skála, illetve a pesti butikok „fogyasztói társadalmával” Magyarország nemcsak a lengyelek, románok, oroszok stb., hanem a horvátok és szerbek „jövőképvé” is vált volna, saját tapasztalataim alapján nem tudok egyetérteni. Ekkoriban, 1985–86-ban Zágrábban éltem, s bár a stabilizációnak nevezett gazdasági megszorító intézkedések hatását kezdték megérezni a zágrábiak is, bevásárolni még mindig Triesztbe és Grazba jártak, s kifejezetten szánakozva tekintettek a pesti butikok választékára. Ekkoriban Magyarországon legfeljebb sajtót és Pick szalámit vásároltak a horvát turisták (ezt ismét „jelentős mintavétel” alapján merem állítani – a nyolcvanas évek végén idegenvezetőként dolgoztam, és számos horvát csoportot vezettem). A horvát bevásárlóturista-roham csak a háború idején, a kilencvenes évek első felében nőtt meg jelentősen.

Dupcsik Csaba a szocialista korszak magyarországi Balkán-képét az *Új magyar politikai korrektség*, illetve a *Balkán eltűnése* fejezetekkel írja le. A kettő – ha valaki ismeri a szocialista korszak publikációs gyakorlatát – összefügg! A Balkán-fogalom használata nem (vagy legalábbis nemigen) számított elfogadottnak, a szerzők öncenzúrája működött, s ezért tűnt el e földrajzi elnevezés a Dupcsik által statisztikailag is kimutatott módon. A nyolcvanas évek régióvitáiban azonban újra megjelent, s ezt a szerző részletesen ismerteti.

Dupcsik Csaba néhány útleírás új Balkán-képét is elemzi (irodalmi – Illyés, Csoóri, Németh – és nem irodalmi – Bács Gyula, Lázár István stb. – szövegeket egyaránt bemutat). Érzékelteti például, hogy Illyés a XX. század eleji magyar Balkán-képpel (Belgrádban például Kosztolányival) vitatkozik. Ugyanakkor Illyés nyilvánvalóan nem tudta, hogy a nemzeti kérdés fontosságáról hozzá hasonlóképpen gondolkodó horvátok számára kevéssé volt öröndetes Jelliasich szobrának lebontása.

A szerző a rendszerváltozás utáni magyarországi Balkán-képeket is vizsgálta – mégpedig úgy, hogy négy, maga fel-

állította sztereotip kategóriába próbálta csoportosítani az utóbbi bő másfél évtized Balkánnal kapcsolatos írásműveit. A csoportosítás nem mindig sikerült. Dupcsik nem igazán tudott meggyőzni engem – legalábbis a negyedik kategória („Ideje túllépni a megismerésen, a Balkánnal kapcsolatban feladataink vannak”) kapcsán felsorakoztatott idézetek alapján nem látom, mi az a „feladat”, amely miatt ez a kategória az első, „Megismerni, elemezni, leírni” fogalmakkal jelölt íráscsoporttól különbözik. A másik két sztereotip kategórián belül szerepeltetett idézetek jól illusztrálják a Dupcsik által adott elnevezéseket („Kimutatni: Balkán, tehát nem Európa”, illetve „Kimutatni: a Nyugat tette őket balkánivá”). Raffay Ernő és Hódi Sándor a negatív sztereotípiát előállítási folyamatának iskolapéldáit nyújtja. Hódi terjedő „balkáni kocsmá” sztereotípiájához (miközben alapvetően egyetértek Dupcsikkal) annyi kommentárt fűznék, hogy a vajdasági szerző által leírt turbofolkot hallgató háborús veteránok szubkultúrája valóban létezik – csak nem kellene azt állítani, hogy ez a szerb kultúra, megfélemledve mondjuk a híres belgrádi nemzetközi színházi fesztiválról, a BITEF-ről, vagy a szerb főváros dzsesszenéjéről stb.

Dupcsik különösen markáns kiméletlenséggel leplezi le a „Nyugat tette őket balkánivá” kategória szerzőit (pl. Tamás Gáspár Miklós, Hajdú Tibor, Krausz Tamás) írásaiban a logikai elentmondásokat.

Mielőtt néhány sorban összegezném Dupcsik Csaba könyvének tanulságait, néhány kisebb tárgyi tévedésre fel kell hívnom a figyelmet. A 133. oldalon az első Jugoszlávia területét tévesen 149 ezer négyzetkilométerben adja meg (kerekken százezer négyzetkilométerrel volt nagyobb), s forrásként Romsics már említett művére hivatkozik. Fellapoztam a hivatkozott könyvet, és ott a 193. oldalon szintén téves adat szerepel. Dupcsik egy helyütt úgy fogalmaz: Bács Gyula „írhatott egy hasonló útikönyvet a délszlávokról is” (218. old.). A feltételezés helyes: Bács valóban írt egy Jugoszlávia-útikönyvet, de jobb lett volna konkrétan megjeleníteni a „feltételezett” mű adatait. Apróság ugyan, de zavaró, hogy a

könyv címlapján éppen Teleki nevébe csúsztott bele nyomdahiiba.

A következő tárgyi tévedéshez viszont egy kicsit hosszabb kommentárt fűznék. A szerző ugyanis „bedől” egy sztereotípiának, amely az utóbbi 17 év magyar publicisztikájában annyira elterjedt, hogy úgy érzem, itt az ideje kimutatnom: nincs semmi valóság tartalma. Dupcsik azt írja, hogy Jellasich szobrát „az 1990-es években újra felállítják, de a kard hegye ezúttal Belgrád felé mutat” (224. old.). Más magyar nyelvű szerzők, akik jobban (de nem tökéletesen) ismerik Zágráb földrajzi fekvését, úgy vélték, délkelet felé, a lázadó szerb krajina főváros, Knin irányába. Nos, a valóság az, hogy eredetileg, 1866-os felállításától 1947-es eltávolításáig a bán kardja valóban (cseppet sem véletlenül) észak, azaz Magyarország felé mutatott. Tehát a kard iránya valóban fenyegetést jelentett (a szobor felavatása előtt éppen zátonyra futottak a magyar-horvát ki egyezési tárgyalások). Amikor azonban 1990. október 16-án újra felavatták a bán szobrát Zágráb főterén, nem eredeti helyére tették vissza, és kerekken 180 fokkal elforgatták az emlékművet – kizárólag térrendezési okokból. Még a Magyarország iránti pozitív érzelmek újjáéledése sem játszott szerepet ebben – a horvát közvélemény hangulatát a magyarok mellé állító ügynevezett Kalasnyikov-botrány is csak 1991-ben robbant ki, a szobor ismételt felállításáról pedig az új horvát kormány már hónapokkal az 1990. októberi avatás előtt intézkedett, hiszen az emlékmű restaurálása is sok időt vett igénybe. Mivel pedig a 180 fokos elfordítás miatt Jellasich kardja semleges módon dél felé mutat, sem a keletre fekvő Belgrádot, sem a délkeleti Knint nem fenyegeti.

Dupcsik Csaba könyve a magyar Balkán-irodalomról valóban számos ismeretet közöl, műve azonban mégsem a Balkánról szól, hanem Magyarországról. Épp emiatt nem vitatkozom – bevezetőmben kissé idealizálnak nevezett – Balkán-képével, mert Dupcsik számára sokkal fontosabb, hogy „balkáni tükörben” a magyar önképet vizsgálja, s e vizsgálat során kialakult nézeteit, véleményét tárja az olvasó elé. Ráadásul aligha túlzás azt állítani, hogy Dupcsik Balkán-képét nem kis

mértékben befolyásolta Maria Nikolaeva Todorova (akinek fordítója és népszerűsítője is egyben). Nagyra becsülöm Todorova munkásságát, de Balkán-ügyben azért nem mindenben értek vele egyet. Ennek kifejtése azonban szétfeszítené e rövid recenzió kereteit.

Lehet, hogy egyszer maga Dupcsik Csaba vagy egy magyarországi „Balkán-szakértő” megvizsgálja a magyar Balkán-képek valóság tartalmát, és összeveti délkelet-európai szomszédaink magyarságimázsával és önképével is, de az már egy másik történet lesz.

SOKCSEVITS DÉNES

Orosz Magolna: „Az utánczott idegen nyelvű kézírás”

MŰ ÉS ALKOTÁS E. T. A. HOFFMANN
ELBESZÉLÉSEIBEN

*Gondolat, Budapest, 2006. 240 old.,
1890 Ft*

Orosz Magolna könyve a strukturalista narratológia azon ágazatát képviseli, amelyben még ott kísért a formalizmus szelleme, ugyanakkor az orosz nyelvészeti-irodalmi iskola szemléletmódja és módszere már nem válik benne kizárólagossá és kényszerítő erejűvé. A vizsgálat középpontjában továbbra is az irodalmi művek struktúrája áll. A mögöttes szervező elv azonban nemcsak a hagyományos irodalomtörténeti koncepciótól látszik elszakadni, hanem a pusztán formális összetevőiben megragadhatónak vélt kompozíció kereteit is szétfeszíti. Ebben a megközelítésben a mű létrejöttét inspiráló külső, irodalomtörténeti tényezők helyett az irodalmi mű mint autonóm képződmény az életrajzi adatokkal és pszichológizáló fejtegetésekkel megtámasztott szerző helyett a művész mint a művészi struktúra létrejöttében elengedhetetlen szerepet játszó, valódi alkotó személyiség, a szerzői szándéknak megfelelő olvasó helyett pedig az alkotóval és művével